

## ДО ПОНЯТТЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ОБОРОТУ

## ABOUT THE CONCEPT OF THE ELECTRONIC FORM OF THE ECONOMIC TURNOVER

Тетерятник Б.С.,  
аспірант*Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку  
Національної академії правових наук України*

У статті проаналізовано головні ознаки одного з системоутворюючих у контексті дослідження господарської діяльності понять – «господарський оборот» та визначено особливості окремої його форми – електронної. За наслідками проведеного дослідження автор пропонує власне визначення електронної форми господарського обороту.

**Ключові слова:** господарський оборот, електронна форма господарського обороту, інформаційна економіка, електронний бізнес.

В статье проанализированы характерные признаки одного из системообразующих в контексте исследования хозяйственной деятельности понятий – «хозяйственный оборот» и определены особенности отдельной его формы – электронной. По результатам проведенного исследования автор предлагает собственное определение электронной формы правового хозяйственного оборота.

**Ключевые слова:** хозяйственный оборот, электронная форма хозяйственного оборота, информационная экономика, электронный бизнес.

The characteristic features of one of the backbone concepts in the context of economic activity research – “economic turnover” are analyzed in the article, and features of its separate form – electronic are determined. Based on the results of the research, the author proposes his own definition of the electronic form of the economic turnover.

**Key words:** economic turnover, electronic form of the economic turnover, information economy, electronic business.

**Постановка проблеми.** Розгортання «кризи доткомів» 2000-х років стало однією з найгучніших подій у світовій історії початку XXI століття.

З-поміж головних економічних наслідків згаданого явища необхідно насамперед зазначити стрімкий відтік фінансових ресурсів із інтернет-сектору економіки та не менш вражаючу за своїми темпами втрату довіри світового товариства до інтернет-бізнесу взагалі. Наслідком цього стало докорінно нове сприйняття феномена Інтернету в господарюванні як такого, що не здатен забезпечити належного функціонування, необхідного для ведення господарської діяльності середовища. Короткочасне панування цієї ідеї змусило прибічників протилежного підходу вдаватися до ретельного аналізу передумов кризових явищ та пошуку ефективних шляхів подолання самих цих явищ, зокрема до визначення необхідних меж правового регулювання електронної форми господарського обороту, що мало б забезпечити належний правовий супровід функціонування останньої.

**Метою статті** є аналіз головних ознак одного із системоутворюючих у контексті дослідження господарської діяльності понять – «господарський оборот» та визначення особливостей окремої його форми – електронної.

**Аналіз останніх досліджень.** Окремі проблеми функціонування електронної форми господарського обороту досліджувалися в наукових працях: О.М. Вінник, Д.А. Горового та К.О. Горової, К.В. Єфремової, Х.О. Лутцевої та Т.Г. Осадчої, А.В. Маслової, Ю.О. Михайлової та інших. Разом із тим слід констатувати, що нині відсутні комплексні фундаментальні дослідження електронної форми господарського обороту як новітнього економіко-правового феномена.

**Вклад основного матеріалу.** Як зазначає М.Л. Калужський, головні причини згаданої вище кризи крилися в абсолютному нерозумінні учасниками ринку особливостей ведення нового особливого різновиду бізнесу. Економічні суб'єкти, як слушно зауважив дослідник, не усвідомлюючи того, що вони мають справу з віртуальними цінностями, намагалися застосувати до пануючих у новій економіці нових відносин стандарти економічної поведінки, властиві старій, названій науковцем «матеріальною», економіці. Тобто головною причиною кризи стала спроба перенести старі інститути в нові економічні умови [1, с. 27]. Відтак заporукою успішного подолання кризових явищ мала стати

спрямована на пристосування наявних економічних інституцій до нового середовища щонайшвидша їх трансформація – оптимальна, з огляду на необхідність їх співіснування поряд із традиційними інститутами, й ефективна, що дала б змогу не лише повернути довіру до Інтернету, але й переконати широке коло суб'єктів у необхідності переорієнтації їхньої діяльності саме на цей сектор. Цілком логічним у цьому контексті видається той факт, що важлива роль у подібних процесах відводилася пошуку належних засобів правового регулювання досліджуваної сфери.

Однією з проблем на шляху запровадження ефективного господарсько-правового регулювання новітніх інститутів стало визначення кола тих суспільних відносин, що з необхідністю мали б знайти своє законодавче закріплення. У зв'язку з цим нагально постає питання розмежування близьких, однак все ж таки різних, насамперед за колом охоплених відносин, понять: «електронний бізнес» (далі – е-бізнес), «електронна комерція» (далі – е-комерція) та «електронна торгівля» (далі – е-торгівля).

Насамперед слід визначитися зі змістом поняття «бізнес». На відміну від економічної науки та іноземного законодавства термін «бізнес» не набув широкого розповсюдження у вітчизняній правовій традиції, натомість юридична теорія та практика послуговуються терміном «господарська діяльність», що часто ототожнюється фахівцями з бізнесом, вживається як його синонім. Водночас, здійснивши детальний порівняльний аналіз, стає зрозумілим, що такий підхід є хибним, оскільки зазначені поняття різняться як за обсягом охоплених ними суспільних відносин, так і за метою й суб'єктивним складом цих відносин.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року № 436-IV (далі – ГК України) під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання в сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [2]. Згідно з приписами підпункту 14.1.36 пункту 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI господарська діяльність – це діяльність особи, що пов'язана з виробництвом (виготовленням) та/або реалізацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу і проводиться такою особою самостій-

но та/або через свої відокремлені підрозділи, а також через будь-яку іншу особу, що діє на користь першої особи, зокрема за договорами комісії, доручення та агентськими договорами [3]. Дещо інше визначення господарської діяльності викладене в абзаці восьмому ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», відповідно до якого остання визначена як будь-яка діяльність, зокрема підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару [4]. Незважаючи на таку множинність легальних визначень господарської діяльності, аналіз закріплених у них її сутнісних ознак дав змогу науковцям надати таке доктринальне визначення господарській діяльності: господарська діяльність – це така суспільно корисна діяльність суб'єктів господарювання щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою їх реалізації за плату як товару, що ґрунтується на поєднанні приватних і публічних інтересів і здійснюється професійно [5].

З огляду на викладений у ч. 2 ст. 3 ГК України критерій класифікації, можна зробити висновок про те, що господарська діяльність охоплює як діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку (господарська комерційна діяльність, підприємництво), так і діяльність, здійснювану без такої мети (некомерційна господарська діяльність). Бізнес же – це категорія, що використовується виключно на позначення діяльності, спрямованої на отримання прибутку. Відтак можна було б припустити, що поняття «господарська діяльність» і «бізнес» співвідносяться, відповідно, як філософські категорії «ціле» та «частина». Але такий висновок є передчасним, оскільки про його хибність свідчить той спротив, якого зазнають усі намагання впровадити поняття «бізнес» у вітчизняну юридичну термінологію. Пояснення цьому, як видається, криється в обсязі тих суспільних відносин, що охоплюються досліджуваними категоріями: терміном «господарська діяльність» охоплюється лише та частина бізнес-процесів, що підлягає правовому регулюванню в рамках господарського права, інша ж частина, регулювання якої віднесено до сфери дії будь-якого іншого, не господарського, права (йдеться насамперед про правовідносини, перелік яких наведено в ч. 1 ст. 4 ГК України) або ж взагалі не обмежена законодавчими вимогами і становить ту «різницю», яка є специфікою категорії «бізнес».

Окрім того, суттєвим для розмежування досліджуваних понять видається також і співвідношення об'єднаних ними кіл суб'єктів. Так, суб'єктами господарських відносин можуть бути лише передбачені ст. 2 ГК України учасники відносин у сфері господарювання. У рамках же бізнес-процесів цей перелік розширюється за рахунок суб'єктів, об'єднаних іншими, аніж господарсько-правові, відносинами: цивільними, фінансовими, партнерськими тощо.

Зауважимо, що найчастіше питання функціонування е-бізнесу досліджуються через вивчення механізму реалізації його окремого складника – е-комерції, темпи зростання якої в сучасному світі справді вражають. Традиційно е-комерція розглядається фахівцями в двох розуміннях: широкому та вузькому. Прибічники першого визначають її як будь-яку економічну діяльність, засновану на використанні електронних інформаційних технологій. На думку ж інших, під нею необхідно розуміти здійснювану із використанням таких технологій діяльність з купівлі-продажу товарів або послуг з метою одержання прибутку [6, с. 54]. Тобто у вузькому розумінні е-комерція розглядається як здійснювана в електронний спосіб діяльність у сфері торгівлі, йдеться виключно про е-торгівлю як один із різновидів е-комерції. Е-комерція в широкому ж розумінні – це технологія, що забезпечує повний замкнений цикл операцій, включаючи замовлення товарів, проведення платежів, участь в управлінні доставкою товарів або виконання послуг на основі інтернет-технологій, і забезпечує перехід права власності або користування від однієї юридичної або фізичної особи до іншої [7, с. 10]. Маючи певні заува-

ження до встановлення виключної прив'язки е-комерції до інтернет-технологій, у цілому ми погоджуємося із запропонованим визначенням.

Чинний ГК України, зокрема в ч. 2 ст. 3, послуговується терміном «комерційний» у контексті поділу господарської діяльності на види: господарська діяльність, здійснювана без мети одержання прибутку, визначена законодавцем як некомерційна, а відтак під комерційною слід розуміти господарську діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, або ж підприємництво. З огляду на викладене в ч. 1 ст. 263 ГК України визначення господарсько-торгівельної діяльності як діяльності, що здійснюється суб'єктами господарювання в сфері товарного обігу, спрямованої на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжної діяльності, що забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг, можна зробити висновок, що господарсько-торгівельна діяльність є різновидом підприємництва. А оскільки торгівля, оптова або ж роздрібна, відповідно до ч. 3 ст. 263 ГК України є формою господарсько-торгівельної діяльності, то щонайменше з огляду на чинне законодавство, можна з впевненістю стверджувати, що торгівля є різновидом комерції.

Підтвердженням цього можна також вважати викладені в ДСТУ 4303:2004 «Торгівля роздрібна та оптова. Терміни та визначення понять» (далі – ДСТУ 4303:2004) визначення «торгівельної діяльності» та «торгівлі»: торговельна діяльність – ініціативна, систематична, виконувана на власний ризик для одержання прибутку діяльність юридичних і фізичних осіб щодо купівлі та продажу товарів кінцевим споживачам або посередницькі операції, або діяльність із надання агентських, представницьких, комісійних та інших послуг у просуванні товарів від виробника до споживача; торгівля – вид економічної діяльності в сфері товарообігу та просування їх (товарів) від виробника до споживача у формі купівлі-продажу та надання пов'язаних із цим послуг [8]. Однак дещо дивним видається той факт, що визначення торговельної діяльності в цьому разі здійснюється насамперед через зазначення роздрібно торгівлі («... щодо купівлі та продажу товарів кінцевим споживачам...»), у той час як вказівка на «... ініціативність, систематичність, виконуваних на власний ризик...» такої діяльності наближує її до визначеного в ст. 42 ГК України підприємництва, для якого, як зазначалося вище, роздрібна торгівля є лише одним із різновидів. У зв'язку з цим доречнішим, на нашу думку, було б визначити торговельну діяльність насамперед через викладене в тому ж таки ДСТУ 4303:2004 визначення оптової торгівлі – вид економічної діяльності в сфері товарообігу, що охоплює купівлю-продаж товарів за договорами поставки партіями для подальшого їх продажу кінцевому споживачеві через роздрібну торгівлю або для виробничого споживання та надання пов'язаних із цим послуг. Доцільність такого підходу пояснюється тим, що, оскільки законодавець розрізняє поняття «торгівля» та «торговельна діяльність», максимально наближуючи останнє до різновиду господарської діяльності, то цілком логічним було б у його визначенні охопити всю сукупність торговельних відносин, що виникають у рамках відносин господарювання, насамперед через використання такого вагомого їх складника, як «... купівлю-продаж товарів... для виробничого споживання...».

Повертаючись до нашого дослідження та враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що е-комерція та е-торгівля, оскільки приставка «е-» у цьому разі свідчить лише про особливий спосіб їх здійснення, співвідносяться між собою як ціле та частина. У частині ж визначення співвідношення е-бізнесу, е-комерції та е-торгівлі, послуговуючись категоріальним апаратом філософії, можна з впевненістю стверджувати, що відносно один одного вони є, відповідно, загальним, особливим та одиничним.

Таке розмежування досліджуваних понять дало змогу перейти до практичного запровадження правового

регулювання електронної форми господарського обороту, наслідком чого, наприклад в Україні, стало внесення відповідних змін до чинного господарського законодавства, зокрема до ГК України, а також прийняття окремого нормативно-правового акта, покликаного з-поміж іншого врегулювати здійснювану із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем господарську діяльність, – Закону України «Про електронну комерцію» від 03 вересня 2015 року № 675-VIII [9].

Разом із тим, незважаючи на всі позитивні зрушення в аналізованому питанні, необхідно зазначити, що нині в правовому полі України склалася ситуація, за якої в окремих випадках суб'єкт господарювання, що здійснює свою діяльність у рамках досліджуваного феномена, залишається поза межами господарсько-правового регулювання. Так, наприклад, якщо фізична особа, що здійснює на професійній основі розроблення програмного забезпечення і зареєстрована як підприємець, тобто така, що є суб'єктом господарювання, реалізує таке програмне забезпечення через використання інформаційно-комунікаційних технологій на кшталт мережі Інтернет виключно іншим фізичним особам, що не є суб'єктами господарювання, то за чинним законодавством діяльність такої особи здійснюється без виникнення господарсько-правових відносин за її участі, а відтак і не підлягає господарсько-правовому регулюванню. Натомість відносини, що виникають у цьому разі, регулюються нормами цивільного, адміністративного, податкового тощо права.

Така ситуація видається нам неприпустимою, а зумовлюється, на нашу думку, тим, що критерієм визначення галузевої приналежності правового регулювання в цьому разі законодавцем обрано віднесення тих чи інших відносин до предмета регулювання відповідної галузі права, водночас правильнішим, на наше переконання, було б врахувати особливості тієї сфери, в рамках якої такі відносини виникають, – сфери господарського обороту. Для цього пропонуємо окремо зупинитися на дослідженні головних ознак останнього.

Насамперед слід зазначити, що, незважаючи на широке застосування поняття «господарський оборот» у рамках законодавства та доктринальних досліджень, лише в чинному ГК України терміни «оборот» та утворені з його використанням зустрічаються 6 разів (ст. 29, 40, 47, 139 ГК України), нині можна констатувати той факт, що ані законодавець, ані представники науки господарського права не наводять його визначення. За відсутності визначення господарського обороту в господарсько-правовій доктрині доречним видається звернутися до напрацьованих суміжних юридичних наук, зокрема цивільного права. Досить поширеним серед науковців-цивілістів є розуміння цивільного обороту як юридичної форми економічного обороту [10, с. 46].

За аналогією з поглядами цивілістів можна припустити, що господарський оборот – це особливий випадок правової форми економічного обороту, додатково «обтяжений» вимогою до його суб'єктного складу: суб'єктами господарського обороту, або хоча б одним із суб'єктів у рамках охоплених ним суспільних відносин, обов'язково виступає суб'єкт господарювання.

Для більш глибокого розуміння сутності досліджуваного поняття, як видається, необхідно звернутися до економічної науки. Так, ще К. Маркс у своїй праці «Капітал» наголошував на необхідності чіткої диференціації термінів «Umlauf» (обіг) та «Umschlag» (оборот), визначаючи Umschlag (оборот) як показник кругообороту капіталу, узятого не як одноразовий акт, а як процес, що періодично відновлюється і повторюється [11].

Розуміння економічної сутності господарського обороту та врахування тих особливостей, яких він набуває внаслідок запровадження законодавчого регулювання господарської діяльності, дає змогу виокремити такі ознаки господарського обороту:

1) насамперед необхідно зауважити, що господарський оборот є окремою особливою сферою суспільного життя, особливість якої полягає в її подвійній природі, основу її складає єдність двох начал – економічного та правового, як наслідок, стабільне та прогресивне функціонування господарського обороту можливе лише за умови раціонального поєднання необхідних вимог економічної та правової підсистем соціального буття;

2) як зазначають Л.Д. Кривега та К.В. Сухарева, економічне буття суспільства – це сукупність відносин та процесів, що стосуються організації та управління виробництвом, розподілу, обміну, збуту та споживання товарів та послуг [12, с. 68]. На думку М.Г. Хаустової, правова система – поняття складне й багатопланове, що включає в себе комплекс компонентів, які нормативно-організуюче впливають на суспільні відносини [13]. З огляду на зазначене та викладену вище ознаку, наступною слід назвати опосередкованість господарського обороту певним колом суспільних відносин – економічними за змістом та правовими за формою;

3) безпосередньо пов'язаною з попередньою є ознака, що полягає в урегульованості таких відносин нормами права, насамперед господарського, однак поруч із ним також й інших галузей права: цивільного, адміністративного, податкового тощо;

4) як слушно зазначає О.В. Безух, чинне законодавство України встановлює сферу обороту товару (взаємозамінних товарів), тобто сферу господарського обороту, якою є ринок. Відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» ринок товару – це сфера обороту товару (взаємозамінних товарів), на який протягом певного часу та в межах певної території є попит і пропозиція [14]. На думку науковця, яку цілком поділяємо і ми, нині саме поняття «господарський оборот» прямо пов'язане із поняттям «ринок», що є специфічним об'єктом правового впливу [15, с. 36]. Отже, формою вираження господарського обороту є ринок;

5) С.Є. Долгаєв наголошує, що порівняно із «цивільним оборотом», який складають активні, вольові, правомірні дії, спрямовані на оборот об'єктів між його учасниками, розуміння ринку через таку категорію, як «оборот», передбачає ширше його тлумачення, яке додатково включає його суб'єктів та відносини, що виникають між ними [16, с. 11]. У цьому контексті О.В. Безух стверджує, що відносини, які виникають між такими суб'єктами на ринку, зазнають трансформації та набувають статусу відносин економічної конкуренції [15, с. 37]. На нашу думку, не всім відносинам, що мають місце в рамках господарського обороту, обов'язково властива подібна ознака, однак у цілому важко не погодитися з тим, що значний вплив на стан ринкових відносин справляє саме економічна конкуренція.

Зміст економічних ринкових відносин визначається з урахуванням інтересів багатьох сторін метою правового регулювання, яка визначає правовий режим регулювання та модель відносин як правових. Щодо господарських ринкових відносин, то, за визначенням Т.В. Боднар, призначенням ГК України та інших актів господарського законодавства щодо регулювання договірних відносин (договірних зобов'язань) є регулювання відносин, якщо таким договірним відносинам (договірним зобов'язанням) властивий публічно-правовий складник, що знаходить свій прояв у публічному інтересі [17, с. 16].

При цьому, як зазначає І.В. Дрішлюк, економічна нерівність сторін впливає на співвідношення прав та юридичних обов'язків суб'єктів договору, що впливає на механізм укладення та правові наслідки порушення вимог законодавства щодо публічного договору [18, с. 7].

Для компенсації асиметрій, що виникають унаслідок вчинення правочинів на ринку, держава встановлює правила ведення господарської діяльності, що, на думку О. В. Безуха, в ринкових умовах фактично є правилами конкуренції,

які передбачають створення певного господарського правового порядку та інститутів для його підтримання. Унаслідок вчинення приватними особами правочинів, окрім договірних, також виникають відносини економічної конкуренції, які мають публічний характер, охоронні відносини щодо захисту споживачів та економічної конкуренції, додаткові господарські зобов'язання, пов'язані із захистом споживачів. Це зумовлено публічним інтересом до змісту економічних приватних відносин. У сукупності зазначені відносини створюють умови обороту товару на ринку, тобто господарський оборот [15, с. 38];

б) однією з найважливіших ознак, що дає змогу відмежувати господарський оборот від інших юридичних форм економічного обороту, є його суб'єктний склад. На відміну від господарського права, до предмета регулювання якого належать виключно господарсько-правові відносини, господарський оборот об'єднує також відносини, учасниками яких поряд із суб'єктами господарювання виступають інші суб'єкти, не віднесені законодавцем до кола учасників відносин у сфері господарювання. Разом з тим сама природа господарського обороту вимагає, щоб принаймні однією зі сторін відносин, що виникають у його рамках, виступав суб'єкт господарювання;

в) відносини суб'єктів господарювання в рамках функціонування господарського обороту не існують окремо одне від одного. Орієнтовані на задоволення насамперед приватних інтересів їх учасників, вони утворюють цілісну систему, що в подальшому доповнюється низкою відносин, головним призначенням яких є врахування публічних інтересів у процесі здійснення господарської діяльності (до таких, наприклад, належать відносини суб'єкта господарювання зі сплати податків, його соціально-комунальні зобов'язання, що також є невід'ємним складником господарського обороту);

г) особливістю господарського обороту є його циклічність, яка проявляється, зокрема, в періодичному поверненні суб'єктові господарювання оборотного капіталу в грошовій формі та одержанні ним прибутку, що дає змогу говорити про завершення чергового кола відносин господарського обороту. Порушення циклічності в діяльності суб'єкта господарювання (за винятком прийняття ним самостійного рішення про припинення господарської діяльності) тягне за собою настання негативних наслідків аж до банкрутства;

9) проявом попередньої ознаки господарського обороту можна вважати динамізм, тобто безперервний процес припинення одних та виникнення нових відносин суб'єкта господарювання. При цьому такі відносини можуть виникати та припинятися як за волею самого суб'єкта (укладення договору, прийняття рішення про збільшення виробництва, опанування нових ринків тощо), так і не залежати від неї (відносини з ліцензування, оподаткування, примусового згорання виробництва за рішенням компетентних органів тощо).

В умовах сучасності господарський оборот набуває все нових форм. Не маючи за мету в рамках цієї нашої роботи детальне дослідження форми як загальної філософської категорії, погодимося з думкою С.І. Сусліної, яка визначає форму як спосіб зовнішнього вираження змісту (внутрішня форма), а так само як спосіб зв'язку елементів, що забезпечує внутрішню цілісність змісту (зовнішня форма) [19, с. 202].

Використання в процесі здійснення господарської діяльності можливостей мобільного зв'язку, мережі Інтернет та подібних до неї інформаційно-комунікаційних мереж тощо висувають нові вимоги не лише до суб'єктів господарювання та їх контрагентів, але й до законодавців. Від останніх нова економіка очікує виважених дій із запровадження сучасних засобів правового регулювання нових господарських відносин. Однак, як видається, подібні очікування зосереджені не стільки на правовому супроводі здійснюваних за посередництвом інформаційно-комунікаційних технологій правовідносин, скільки насамперед на виробленні якісно нового підходу до регулювання нової форми правовідносин у світі, що одержала назву електронних, цифрових або ж англійською "digital relationship".

**Висновки.** Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що електронна форма господарського обороту – це опосередкований інформаційно-комунікаційним технологіями спосіб зовнішнього вираження та внутрішнього зв'язку структурних елементів особливій сфері суспільного життя, що об'єднує за ознаками системності, циклічності та динамізму всю сукупність правовідносин між суб'єктами господарювання, а також між ними та іншими учасниками ринкових відносин, що виникають у процесі провадження ними господарської діяльності в умовах економічної конкуренції.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калужский М.Л. Новая экономика: от кризиса доткомов к виртуальному бизнесу. Информационные ресурсы России. 2013. № 2. С. 27–32.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. / Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, 19–20, 21–22. Ст. 144.
3. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. / Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.
4. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII. / Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 29. Ст. 377.
5. Господарське право: підручник / Д.В. Задохайло та ін.; за заг. ред.: Д.В. Задохайла, В.М. Пашкова. Харків: Право, 2012. 696 с.
6. Кубкина Ю.С. Электронная коммерция: роль, понятие, направления развития. Terra Economicus. 2012. № 2–2. Т. 10. С. 53–55.
7. Козье Д. Электронная коммерция / пер. с англ. Д.Л. Воронин. Москва: Издательско-торговый дом «Русская Редакция», 1999. 288 с.
8. ДСТУ 4303:2004. Торівля роздрібна та оптова. Терміни та визначення понять. Чинний від 2005-07-01. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2005. 30 с.
9. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 45. Ст. 410.
10. Словарь гражданского права / под общ. ред. В.В. Залесского. Москва, 1998. 304 с.
11. Маркс К. Капітал: критика політичної економії: у 3 т. / за ред. Ф. Енгельса. Київ: Політвидав України, 1982. 932 с.
12. Кривега Л.Д., Сухарева К.В. Економічне буття: сутність та сучасні проблеми. Наука в інформаційному просторі: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 верес. 2011 р.): в 7 т. Дніпропетровськ: Біла К.О., 2011. Т. 2: Історія. Філософія. С. 68–70.
13. Хаустова М.Г. Правова система як соціальний феномен: поняття, зміст, структура. Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фахове вид. 2012. Вип. 1 (2). URL: <http://law.nlu.edu.ua/article/view/62253> (дата звернення: 21.01.2015).
14. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. / Відомості Верховної Ради України. 2001. № 12. Ст. 64.
15. Безух О.В. Господарський (комерційний) та цивільний обороти: сутність та відмінності в умовах ринкової економіки. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 16. С. 35–41.
16. Долгаев С.В. Правовое регулирование оборота ценных бумаг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2002. 24 с.
17. Боднар Т.В. Безпечення публічних і приватних інтересів у договірних відносинах за участю суб'єктів підприємництва. Правове забезпечення підприємництва в умовах сучасного ринку. Збірник наукових праць. / редкол.: В.С. Щербина (голова), В.І. Поліхович та ін. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. С. 16–18.
18. Дрішлюк В.І. Публічний договір (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
19. Суслінова С.И. Правовые формы жилищных отношений: дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2014. 483 с.